

«نقدی بر کتاب هنر ایران»

نویسنده: رابرت مرداک اسمیت
ترجمه: کیانوش معتقدی

لیاغفای^۱

مقدمه

پیوند میان ایران و دنیای غرب که در عصر صفوی اغلب در مناسبات بازرگانی خلاصه می‌شد، در دوره‌ی قاجار با گرایش‌ها و اهداف سیاسی گره خورد و مراودات دولت‌ها به اوج خود رسید. باستان‌شناسی و کاوش‌های تاریخی در ابنیه‌ی ایران به‌عنوان حوزه‌های مطالعاتی قابل توجه اروپاییان، گروه‌های مختلفی از سیاحان و مستشاران غربی را در این دوران به ایران فرا خواند تا پیش از شکل‌گیری نسل اول پژوهشگران هنر اسلامی و ایران، در زمینه‌های باستان‌شناسی و شرق‌شناسی فعالیت نمایند.

این افراد علاوه بر پیگیری اغراض سیاسی و برآوردن منافع دولت‌های خود، به کاوش‌های باستان‌شناسی و گردآوری آثار هنری و اشیای تاریخی پرداختند. چنان‌که بسیاری از آن‌ها،

به اولین مجموعه‌داران آثار هنری ایران مبدل شدند. همچنین برخی، نقش بسزایی در انتقال مجموعه‌های نفیس آثار و نیز آشنایی اروپاییان با هنر ایران داشته‌اند. از آن جمله رابرت مرداک اسمیت^۱ سرلشکر، دیپلمات و باستان‌شناس اسکاتلندی است، که در فاصله‌ی سال‌های ۱۸۶۳-۱۸۸۸ م. رئیس اداره‌ی تلگراف ایران بوده است. نخستین بار در نوامبر ۱۸۶۳، اسمیت برای انجام مأموریتی جهت اجرای پیمان احداث خط تلگراف به ایران آمد. او که پیش‌تر در فعالیت‌های باستان‌شناسی در ترکیه و لیبی تجربیاتی به‌دست آورده بود، برای پژوهش‌های تاریخی اشتیاق فراوانی داشت؛ امری که بر نحوه‌ی زندگی او طی دوران مأموریتش در ایران تاثیر گذاشت. او توانست طی اقامتش در لندن در سال ۱۸۷۳ م.، موافقت مدیر موزه‌ی ساوت کنزینگتون^۲، هنری

۱. پژوهشگر دکترای تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی، دانشگاه هنر، تهران، ایران. پست الکترونیک: ghaffari_l@yahoo.com

کول^۳ را جهت خریداری مجموعه‌ای از آثار هنر ایران به‌دست آورد و مقدمات انتقال این محموله را از مسیر خلیج فارس به انگلستان فراهم نماید. (اسمیت، ۱۳۹۹، ۱۵)

اسمیت بیشتر اقلام را با کاروان‌ها، از مسیر خط تلگراف از تهران به بوشهر فرستاده و پس از آن از طریق کانال سوئز با کشتی به لندن می‌فرستاد. (Vernoit, 11, 2000) بی‌شک او، انجام این مهم را مرهون روابط نزدیکش با ناصرالدین شاه و دربار ایران بوده است. همان سال در وین نمایشگاهی تجاری برپا بود، که ایران نیز در آن شرکت داشت. ناصرالدین شاه برای بازدید از غرفه‌ی ایران، در مسیر سفر خود از موزه‌ی کنزینگتون جنوبی هم در لندن بازدید نمود. در آنجا با دیدن تنها تخته‌قالی ایرانی موجود، بر آن شد تا ۱۴ تخته‌قالی و ۶۰ دستبافته‌ی دیگر را از طریق اسمیت به موزه‌ی لندن بفرستد. (خواج‌احمد عطاری و دیگران، ۱۳۹۶، ۱۳) اسمیت در راستای همکاری با اهداف آموزشی موزه، اقدام به نگارش کتابچه‌ای راهنما برای شناساندن آثار هنری ایران نمود. این کتابچه تحت عنوان هنر ایران، ماحصل تحقیقات میدانی او طی ۲۳ سال ماموریتش بوده و از اولین متون تاریخ هنر کشورمان به‌شمار می‌رود که با نامی تخصصی، به معرفی و تحلیل اقلام هنری ایران در عصر ناصرالدین شاه پرداخته است.

نگاه جستجوگر اسمیت به همراه آشنایی او

با زبان و فرهنگ فارسی و ارتباط مستقیمش با هنرمندان و اصناف ایرانی، موجب شد تا اطلاعات ارزشمندی در رابطه با هنرهای صناعی ایران فراهم آورد. بنا به گفته‌ی او، در آن ایام کسی می‌توانست آثار هنر ایران را خریداری نماید که مدتی طولانی ساکن آنجا باشد. (کاووسی، ۱۳۹۸، ۲۰) همچنین او آشنایی نزدیکی با علی‌محمد اصفهانی، استاد کاشی‌کاری، داشته و در معرفی آثار او به موزه، آن‌ها را دارای طرح‌های اصیل و سبک عمومی قدیمی دانسته است. (مکی‌نژاد، ۱۳۸۷، ۱۰۷)

در این نوشتار برآنیم تا به بررسی اجمالی کتاب هنر ایران پرداخته و آن را به‌عنوان سندی دست اول در رابطه با هنرهای صناعی کشورمان در دوره‌ی قاجار معرفی نماییم. در ابتدا، کتاب را به لحاظ مشخصات فرمی مرور نموده و سپس به روش‌شناسی و ساختار محتوایی آن اشاره می‌نماییم.

●●● مشخصات کتاب

کتاب هنر ایران، نوشته‌ی رابرت مرداک اسمیت و برگردان کیانوش معتقدی با همکاری علیرضا بهارلو است که در بهار ۱۳۹۹ و در شمارگان ۵۰۰ نسخه توسط انتشارات خط و طرح منتشر شده است. عنوان اصلی کتاب Persian Art by Major R. Murdoch Smith بوده^۴ و تعداد صفحات آن ۱۷۵، با جلد شومیز در قطعی رقعی است.

کتاب با پیشگفتاری از مترجم آغاز شده که در آن اطلاعاتی پیرامون عوامل سیاسی و اجتماعی موثر بر ورود دیپلمات‌ها و سیاحان غربی در دوران قاجار، و نیز چرایی و چگونگی حضور اسمیت و امثال او در ایران ارائه می‌گردد. سپس متن اصلی کتابچه‌ی هنر ایران شامل مقدمه‌ی مؤلف و دسته‌بندی‌های آثار هنری در بخش‌های چینی و سفال، کاشی‌کاری، سلاح و جوشن، منسوجات، سوزن‌دوزی و گلدوزی، فلزکاری، کنده‌کاری و معرق‌چوب، نقاشی، نسخه‌های خطی، میناکاری، جواهرسازی و حکاکی، و آلات موسیقی آمده است. در ادامه، فهرستی از تعداد اشیا و آثار هنر ایران که توسط اسمیت و دستیارانش به موزه‌ی ساوت کنزینگتون فرستاده شده‌اند، به همراه مجموعه‌ای از تصاویر آن‌ها قرار دارد. همچنین دو مقاله، یکی از جنیفر اسکرس^۵ پژوهشگر اسکاتلندی هنر خاورمیانه و ایران دوره‌ی قاجار با عنوان «رابرت مرداک اسمیت و روابط فرهنگی - هنری ایران و بریتانیا در عصر قاجار»^۶ و دیگری از ایزابل گدوین^۷ استاد ادبیات و هنرهای تجسمی در دانشگاه پونتیه فرانسه با عنوان «از فرهنگ شخصی تا ذائقه‌ی شرقی: مجموعه‌داران بریتانیایی هنر ایران در قرن نوزدهم»^۸ در نقد و بررسی کتابچه‌ی اسمیت، از سوی مترجم در ضمیمه‌ی کتاب آورده شده‌اند.

••• روش‌شناسی

بخش اصلی کتاب شامل کتابچه‌ی راهنمای اسمیت، به شرح و توصیف اقلام هنری مجموعه‌ی خریداری شده برای موزه‌ی ساوت کنزینگتون، بر مبنای دسته‌بندی موضوعی می‌پردازد. در رابطه با هر دسته از هنرها، پیشینه‌ی تاریخی، خاستگاه، مراحل خلق و همچنین طبقه‌بندی انواع مختلف آن شاخه‌ی هنری آمده است. همچنین اسمیت، از گروه‌بندی جغرافیایی نیز بهره برده و در هر بخش، مکان تولید آثار را به تفکیک آورده است.

علی‌رغم تفاوت سبک‌های نوشتاری و شیوه‌های پژوهشی قرن نوزدهم میلادی و اکنون، روش مورد استفاده‌ی اسمیت تفسیری-تاریخی بوده است. او با کاوش شواهد و قراین در رابطه با هر دسته از آثار هنری، پیرامون پیشینه‌ی تاریخی و خاستگاه آثار و آن رشته‌ی هنری به ایده‌ای کلی دست یافته است. به‌علاوه رویکردی قوم‌نگارانه^۹ و مردم‌شناسانه در پیش گرفته، که مد نظر مطالعات تاریخ فرهنگی^{۱۰} در دوران معاصر است. او در رابطه با اقلام مختلف هنرهای کاربردی همچون فرش و منسوجات، به آداب و رسوم اقوام ایرانی و نحوه‌ی استفاده از آثار اشاره نموده است. (اسمیت، همان، ۵۲-۵۶)

بازه‌ی زمانی کتاب، مشتمل بر سال‌های مأموریت اسمیت در ایران (۱۸۶۳-۱۸۸۸) و مقارن با سلطنت ناصرالدین شاه قاجار است.

به لحاظ مکانی نیز مناطق مختلف ایران به خصوص اصفهان و تهران، و آثار متعلق به ادوار مختلف تاریخی بالاخص صفوی و قاجار را در بر می‌گیرد.

●● ساختار محتوایی کتاب

اسمیت در بخش «چینی و سفال»، به بیان نظریات خود در باب پیشینه و خاستگاه چینی در ایران پرداخته است. او سفال‌های ایران را طبقه‌بندی نموده، و شرحی از ویژگی‌های آن‌ها شامل رنگ، نقش، لعاب، مواد سازنده و قدمت آورده است. در بخش «کاشی‌کاری»، اسمیت به منشأ ایرانی مقرنس‌کاری و نیز کاشی‌های تولید شده در تهران اشاره می‌کند. قسمت «سلاح و جوشن» مشتمل بر توصیف اجزای جوشن و کاربرد هر یک از آن‌ها است، که ارجاعاتی نیز به هرودوت^{۱۱} و پلینی^{۱۲} دارد.

در بخش «منسوجات» اسمیت به توضیح علل شکل‌گیری انواع مختلفی از فرش، دورو، نمد و غیره با اشاره به عادات زندگی ایرانیان پرداخته است. او بر اساس محل تولید منسوجات، شرح و توصیف ویژگی‌های هر کدام را آورده و به لحاظ کیفیت، طرح و نقش، و قیمت، آن‌ها را با هم مقایسه کرده است. در بخش «سوزن‌دوزی و گلدوزی» نیز اذعان داشته که در بسیاری از انواع هنری، اروپا مرهون ایران بوده است. اسمیت، ایرانیان را در اوج هنر گلدوزی، و پارچه‌های سوزن‌دوزی عصر قاجار را دارای تنوعی بی‌پایانی

دانسته است. (طوسی، ۱۳۹۷، ۱۰) توصیف کامل شیوه‌ی تولید و اشاره به مراسمی که آثار فلزی اعم از ابرق‌ها و تاس‌های مفرغین مورد استفاده قرار می‌گرفتند، در بخش «فلزکاری» آمده است. در قسمت «کننده‌کاری و معرق‌چوب»، اسمیت هنرهایی چون کننده‌کاری، قالب‌گیری، مجسمه‌سازی و امثال آن‌ها را در ایران، با توجه به بقایای تخت‌جمشید دارای سابقه‌ای طولانی دانسته است. مطابق باور اسمیت در قسمت «نقاشی»، آثار نگارگری روی قلمدان‌ها، جلد کتب و جعبه‌های چوبی بهترین نقاشی‌های ایرانی بوده‌اند؛ همچنان‌که نقاشی‌های بزرگ روی بوم، به لحاظ طراحی کم‌مایه به‌شمار می‌روند.

اسمیت در بخش «نسخه‌های خطی»، از اعتبار همیشگی خوشنویسی نزد ایرانیان سخن گفته و عدم وجود صنعت چاپ را عامل اصلی اهمیت خوشنویسی ذکر کرده است. او ذیل بخش «میناکاری، جواهرسازی و حکاکی»، به مهارت ایرانیان در کنده‌کاری مهر و جواهر اشاره کرده، و از ساخت مهرهای عثمانیان و مصریان توسط آن‌ها خبر داده است. نهایتاً در بخش «آلات موسیقی»، او از علاقمندی مردم ایران به موسیقی صحبت کرده، هرچند نغمات آن‌ها را نزد اروپائیان نامفهوم شمرده است.

در بخش ضمیمه کتاب، مقاله‌ی اول تحت عنوان «ابرت مرداک اسمیت و روابط فرهنگی-هنری ایران و بریتانیا در عصر قاجار»، شرحی از اوضاع آن زمان، دلایل مأموریت اسمیت به ایران،

همچنین معرفی خود او و روحیات و انگیزه‌اش از پرداختن به هنر ایران را آورده است. به باور مؤلف مقاله، جنیفر اسکرس نشر کتابچه‌ی هنر ایران، واقعیات و نظریات مربوط به هنر ایران است که اسمیت در آن زمان، به واسطه‌ی مشاهدات میدانی به آن‌ها دسترسی پیدا کرده بود. مقاله‌ی دوم نیز به نخستین مراحل شکل‌گیری مجموعه‌های خصوصی هنر ایران در انگلستان، و نقش هنرمندان انگلیسی، نقاشان یا کارشناسان هنرهای تزئینی در فرآیند اکتشافات هنر شرق پرداخته است.

●●● جمع‌بندی

کتابچه‌ی اسمیت عمدتاً کاتالوگی برای معرفی آثار موزه بوده است. باین‌حال، از رویکردی تحلیلی با شیوه‌ی نگارشی مبتنی بر اطلاعات میدانی دوران اقامت او در ایران برخوردار است. چنان‌که دسته‌بندی او اثر-محور بوده و تحت عناوین «چینی و سفال»، «کاشی‌کاری»، «سلاح و جوشن»، «منسوجات»، «سوزن‌دوزی و گلدوزی»، «فلزکاری»، «کنده‌کاری و معرق‌چوب»، «نقاشی»، «نسخه‌های خطی»، «میناکاری، جواهرسازی و حکاکی»، و «آلات موسیقی» به شرح تفصیلی ویژگی‌های ظاهری و خاستگاه تاریخی هر دسته از این آثار می‌پردازد.

همچنین به لحاظ جغرافیایی، اسمیت به تفکیک هنرهای ایرانی پرداخته است. در رابطه با تحلیل پیشینه‌ی آثار، او به شواهد و قراین توجه داشته، و به صاحب‌نظرانی که پیش‌تر در این زمینه متونی را به نگارش درآورده‌اند، ارجاع می‌دهد.

نکته‌ی حائز توجه ذائقه‌ی اسمیت در انتخاب آثار هنر اسلامی است. علی‌رغم اینکه او در دوره‌ی قاجار به ایران آمده و روابط نزدیکی با ناصرالدین شاه، و برخی از هنرمندان منجمله استاد علی‌محمد اصفهانی داشته است، اما همواره و در جای‌جای این متن به عظمت و شکوه هنر صفوی بالاخص آثار دوران شاه‌عباس کبیر اشاره می‌کند.

اسمیت مورخ حرفه‌ای هنر نبوده است. او به‌دلیل علاقمندی به پژوهش‌های تاریخی، برخورداری از تجربیات باستان‌شناسی، نزدیکی به مرکز قدرت در ایران و داشتن روابط خوب با ایرانیان، توانست این مجموعه‌ی ارزشمند از آثار هنر ایران را برای موزه‌ی لندن فراهم آورد؛ چنان‌که با نگارش کتابچه‌ی هنر ایران و معرفی این آثار، مأموریت هنری خود را به کمال رساند.

- اسمیت، رابرت مرداک. (۹۹۳۱)، هنر ایران، کیانوش معتقدی با همکاری علیرضا بهارلو، تهران: انتشارات خط و طرح.
- کاووسی، ولی‌اله. (۸۹۳۱)، "سرآغاز تاریخ‌نگاری هنر اسلامی در بوت‌هی استشراف، استعمار و مجموعه‌داری"، نشریه هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، دوره ۴۲، شماره ۴.
- خواجه‌احمد عطاری، علیرضا؛ آشوری، محمدتقی؛ اربابی، بیژن و مهدی کشاورز افشار. (۶۹۳۱)، "تاثیر جایگاه غرب بر قالی‌های دوره‌ی قاجار"، دوفصلنامه انجمن علمی فرش ایران، شماره ۱۳.
- طوسی، معصومه. (۷۹۳۱)، "بررسی نوع رودوزی و روکاری و مفاهیم نقش‌مایه‌ها در ساختار هشت نمونه از سجاده‌های پارچه‌ای دوره‌ی قاجار"، دوفصلنامه هنرهای صناعی اسلامی، سال سوم، شماره ۱.
- مکی‌نژاد، مهدی. (۷۸۳۱)، "کاشی‌کاران گمنام دوره‌ی قاجاریه (۱): استادعلی محمد اصفهانی"، گلستان هنر، شماره ۳۱.
6. - pihsrlohcs fo weivrevO nA :erutcetihcrA dna trA cimsls ,(0002) .nehpetS ,tionreV .B.I ,tionreV nehpetS ,de ,trA cimsls gnirevocsiD ,0591 .c-0581 .c ,gnitcelloC dna .kroY weN ,nodnoL ,srehsilbuP

۱. Robert Murdoch Smith	۵. Jennifer Scarce
۲. South Kensington	۶. "Major-General Sir Robert Murdoch Smith KCMG and Anglo-Iranian Relations in Art and Culture" (Anglo-Iranian Relations since 1800, by Vanessa Martin, 2005)
این موزه که در لندن قرار دارد، بعد از چند دهه فعالیت، نامش را به "ویکتوریا و آلبرت" (Victoria and Albert) تغییر داد و در حال حاضر نیز از دارندگان مهم‌ترین مجموعه‌های هنر ایران در جهان به‌شمار می‌رود.	۷. Isabelle Gadoin
۳. Henry Cole	۸. "British Collectors of Persian Art in the 19th Century: From Personal Culture to Oriental Taste"
۴. چنان‌که در شناسنامه‌ی اثر نیز آمده، این کتاب برای اولین بار تحت عنوان هنر ایرانی با ترجمه‌ی علی کورشلی توسط انتشارات اکباتان در سال ۱۳۹۶ فی‌جا گرفته است. اما طبق بررسی انجام شده و گواهی مترجم محترم کتاب حاضر، تحت عنوان مذکور به چاپ نرسیده و نسخه‌ای از آن در دست نیست.	۹. Ethnographical
	۱۰. Cultural History Studies
	۱۱. Herodotus
	۱۲. Pliny the Elder